

A. NESAVAS

ŽINOJIMO SOCIOLOGIJA IR IDEOLOGIJS TEORIJA

Nors žinojimo sociologiją inspiravo įvairūs teoriniai šaltiniai, tačiau klasikinė žinojimo sociologija atsirado kaip savotiška reakcija į marksizmo filosofijos tradiciją ir ypač į marksistinę ideologijos teoriją. Vienais atvejais požiūris į marksizmą aiškiai negatyvus (M. Šeleris), kitais — ambivalentiškas (K. Manheimas).

Žinojimo sociologijos ir marksizmo santykis, o kartu ir ideologijos problematika atsidūrė dėmesio centre vadinamajame „ginče dėl žinojimo sociologijos“ (Streit um die Wissenssoziologie), kuriam pradžią davė K. Manheimo pranešimas „Konkurencija kaip socialinis reiškinys“, perskaitytas 1928 m. VI vokiečių sociologų kongrese Ciuriche. Diskusija dar labiau įsiliepsnojo kitais metais, pasirodžius K. Manheimo knygai „Ideologija ir utopija“. Per keletą metų įvairiuose Veimaro Vokietijos akademiuose leidiniuose pasirodė apie 30 straipsnių, kuriuose buvo nagrinėjamas ne tik marksizmo ir žinojimo sociologijos santykis, bet ir bendriausios socialinių mokslų metodologinės ir epistemologinės problemos. Taigi šis „ginčas dėl žinojimo sociologijos“ gali būti laikomas savotiška ankstesnių XIX a. pabaigos—XX a. pradžios socialinių mokslų pagrindinių teorinių kontroversijų (Methodenstreit, Werturteilsstreit ir Wissenschaftsstreit) tęsia.

„Ginčą dėl žinojimo sociologijos“ galima adekvačiai suprasti tik to meto Veimaro Vokietijos socialiniame, kultūriniame bei filosofiniame kontekste. Pasak K. Manheimo, vokiečių sociologiją galima laikyti „vieno iš didžiausių socialinių nusivylimų bei pertvarkymų, kuriuos lydėjo aukščiausios savimonės ir sąvokritikos forma, rezultatu“¹. Tuometinė sociologija plačiai nagrinėjo kultūros krizės, susvetimėjimo, epistemologinio ir metodologinio reliatyvizmo problemas, todėl neatsitiktinai K. Lenkas pavadino joje vyravusią bendrą nuotaiką „tragiška sąmone“².

Tiek M. Šeleris, tiek ir K. Manheimas siekė atsiriboti nuo ideologijos analizės ir ypač nuo ideologijos marksistinės sampratos. Nors žinojimo

¹ *Mannheim K. Essays on Sociology and Social Psychology.*— London, 1953.— P. 210.

² *Lenk K. Marx in der Wissenssoziologie. Studien zur Rezeption der Marxschen Ideologiekritik.*— Neuwied und Berlin, 1972.— S. 9.

sociologija, pripažįsta K. Manheimas, ir glaudžiai siejasi su ideologijos teorija, tačiau ją domina ne tiek „iškreiptos sąmonės“ reiškinys, kiek kitas klausimas: iš kur kyla skirtingą padėtį socialinėje-istorinėje sferoje užimančių subjektų sąmonės struktūros skirtumai? Kitaip tariant, žinojimo sociologas nepasitenkina „iškreiptos sąmonės“, kaip sąmoningo arba nesąmoningo melo, analizės lygiu ir siekia išaiškinti, „kada ir kur socialinės-istorinės struktūros išsiskverbia į teiginių struktūrą ir kokia prasme gali juos *in concreto* sąlygoti“³. Kadangi klasikinė žinojimo sociologija nagrinėja tuos pačius klausimus, kuriuos pirmasis suformulavo K. Marksas (ekonominės bazės ir antstato santykis, ideologijos, iškreiptos sąmonės ir tiesos problemos), tai kai kurie Vakarų sociologai vadindavo žinojimo sociologiją (ypač K. Manheimo koncepciją) šiuolaikine marksizmo versija⁴. Tačiau faktiškai žinojimo sociologijos ir marksizmo santykis yra kur kas sudėtingesnis. Iš pirmo žvilgsnio žinojimo sociologijos iškelta ideologijos problematika atrodo tiesiogiai plaukia iš K. Markso filosofijos, tačiau iš tikrųjų teorinių šaltinių buvo kur kas daugiau. Intelektualines sroves, turėjusias įtakos ideologijos teorijai (Ideologienlehre) Vėimaro Vokietijoje, yra nusakęs H. Bartas: „<...> su dabartine ideologijos samprata atsiradusios problemos, jų mastas ir svarba darosi aiškesnės visų pirma dėl dvasinio istorinio fono, kurį sukūrė dabartinio istorizmo ir gyvenimo filosofijos motyvų amalgama kartu su Nyčės sociobiologine proto kritika ir Markso bazės-antstato teorija“⁵. Be to, mažai kas kreipė dėmesį į tai, kad klasikinė žinojimo sociologija dažnai rėmėsi ne pačiu K. Marksu, bet ta jo interpretacija, kurią pateikė savo metu II internacionalo marksizmas arba ankstesnė vokiečių sociologijos tradicija (G. Zimelis, M. Vėberis, E. Triolcė ir kt.). Ši interpretacija buvo dažnai tik sukarikatūrinta ir vulgarizuota mechanistinio materializmo versija.

Nors žinojimo sociologija ir glaudžiai susijusi su ideologijos teorija, tačiau, K. Manheimo nuomone, šias dvi sritis būtina griežtai skirti. Pirmiausia jam nepriimtina K. Markso pasiūlyta ideologijos kaip „iškreiptos sąmonės“ formuluotė, kuria siekiama bet kuria kaina diskredituoti priešininko pažiūras ir kuri tėra tik politinės kovos įrankis. Sociologinėje ir istorinėje ideologijos analizėje K. Manheimas siūlo skirti dvi ideologijos sąvokos reikšmes: partikuliarinę (dalinę) ir totalinę. Partikuliarinė ideologija nusako skeptišką požiūrį į priešininko idėjas ir laiko jas daugiau ar mažiau sąmoningu tikrosios padėties iškraipymu, nes teisingas jos pažinimas prieštarautų jo paties interesams. Ši ideologijos samprata apima įvairius mąstymo lygmenis: sąmoningą melą, pusiau sąmoningą ir nesąmoningą nuslėpimą, apgalvotą mėginimą apgauti kitus ir saviapgaulę. Partikuliarinei ideologijai K. Manheimas prieštato totalinę ideologiją,

³ Mannheim K. Ideologie und Utopie.— Frankfurt am Main, 1952.— S. 229.

⁴ Pavyzdžiui, A. Vėberis tvirtino, kad K. Manheimo pozicija tėra „puiki ir išgryninta materialistinės istorijos sampratos reformuluotė“. Žr.: Der Streit um die Wissenssoziologie / Hrsg. von V. Meja und N. Stehr.— Frankfurt am Main, 1982.— S. 376.

⁵ Barth H. Wahrheit und Ideologie.— Frankfurt am Main, 1974.— S. 280—281.

t. y. tam tikros epochos arba konkrečios socialinės grupės (pvz., klasės) visą sąmonės struktūrą. Bendras abiejų ideologijos sampratų bruožas yra tas, kad priešininko idėjos aiškinamos ne imanentiškai, bet interpretuojamos kaip socialinės būties funkcijos.

Tačiau tarp šių dviejų ideologijos sampratų esama ir esminių skirtumų. Partikuliarinė ideologija priskiria tik dalį teiginių ideologijai ir tai — tik jų turinio aspektu, o totalinė ideologija kvestionuoja visą priešininko „pasaulėvaizdį“ (taip pat ir jo kategorijų sistemą). Be to, partikuliarinė ideologija apsiriboja tik teiginių psichologine funkcionalizacija, t. y. net ir nustatius, kad kurio nors priešininko teiginys — melas, vis dėlto pripažįstama, kad abi pusės remiasi tuo pačiu bendru noologiniu, teoriniu pagrindu. Tuo tarpu totalinėje ideologijos sampratoje su subjekto socialine būtimi susiejama ne tik idėjų turinys, bet ir jo mąstymo forma, o galiausiai — ir kategorijų sistema. Taigi totalinė ideologija funkcionalizuoja mąstymą noologiniame lygmenyje. Totalinės ideologijos pavyzdžiu, pasak K. Manheimo, gali būti šie K. Markso teiginiai: „Ekonominės kategorijos tėra tik teorinė socialinių gamybos santykių išraiška, abstrakcija. Tie patys žmonės, kurie sukuria socialinius santykius, atitinkančius jų materialinės gamybos išsivystymą, sukuria ir principus, idėjas bei kategorijas, atitinkančias šiuos socialinius santykius“⁶.

Žodžiu, partikuliarinėje ideologijoje apsiribojama iš esmės subjekto psichologinių interesų motyvacija (atskleidžiant melo arba tiesos slėpimo priežastis), bet neliečiama pati mąstymo struktūra. Tuo tarpu totalinės ideologijos lygmenyje visas dėmesys skiriamas pačiai mąstymo (sąmonės) struktūrai. Pasak K. Manheimo, totalinė ideologijos samprata sukuria visiškai naują situaciją, „nes nuo to momento, kada visos partijos gauna galimybę analizuoti priešininko idėjas jų ideologiškumo aspektu, įvyksta kokybinis visų prasmės elementų pasikeitimas, ir sąvoka „ideologija“ įgauna visiškai naują prasmę“⁷. Tačiau, kol sociologinėje mąstymo ir sąmonės struktūros kritikoje sava pozicija nekelia abejonių ir laikoma absoliučia, o visos priešininko idėjos nagrinėjamos kaip jo socialinės padėties funkcijos, tol lemiamo persilaužimo dar nėra. Tokį totalinės ideologijos sampratos atvejį K. Manheimas vadina *specialiuoju*. Nuo specialiosios totalinės ideologijos prie *bendrosios* totalinės ideologijos sampratos pereinama tik tuo atveju, kada ideologijos samprata taikoma ne tik priešininko pozicijai, bet ir visoms kitoms pozicijoms, taip pat ir savajai. Taigi K. Manheimas įveda ne tik partikuliarinės-totalinės ideologijos, bet ir specialiosios-bendrosios totalinės ideologijos dichotomiją. Atsiradus bendrajai totalinės ideologijos sampratai, tai, kas buvo tik ideologijos teorija, K. Manheimo įsitikinimu, virsta žinojimo sociologija. Kaip dvasios istorijos sociologinis tyrinėjimas, žinojimo sociologija aiškina visus faktorius, kurie mąstymą susieja su socialine situacija. Šiuo atveju ideologijos sąvoka įgauna naują reikšmę, ir atsiranda dvi galimybės: pirma, tiriant

⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.— Изд. 2-е.— Т. 4.— С. 133.

⁷ Manheim K. Ideologie und Utopie.— S. 69.

ideologiją, galima atsisakyti nuo siekimo „demaskuoti“ svetimą poziciją ir apsiriboti tik socialinės padėties ir formuluojamo požiūrio ryšio aiškinimu. Kita galimybė — nagrinėti šią „laisvą nuo vertinimo“ poziciją su gnoseologine problematika. Tiesos problemos nagrinėjimas šiuo atveju gali skatinti, K. Manheimo nuomone, *reliatyvizmą* arba *reliacionizmą*. Prie reliatyvistinių išvadų bus prieinama visais atvejais, kada bus mėginama derinti naują sociologinę istorinio mąstymo socialinio sąlygotumo sampratą su senąja pažinimo teorija, kuri nuvertina bet kurį sociališkai sąlygotą „santykinių“ žinojimą.

Reliatyvizmo galima išvengti, pasitelkus žinojimo sociologiją, įrodančią, kad konkretų mąstymo tipą vertina ne pažinimo teorija *apskritai*, bet tam tikras pažinimo teorijos istorinis tipas.

K. Manheimo įsitikinimu, pažinimo teorija, kaip ir visas mūsų mąstymas, priklauso istorinio tapsmo srautui. Pažanga epistemologijoje pasireiškia tuo, kad nuolat įveikiami tie sudėtingumai, kuriuos tapsmas atskleidžia mąstymo struktūroje. Taigi epistemologija, atsižvelgianti į reliacionistinių viso žinojimo pobūdį, remiasi prielaida, kad esama mąstymo sferų, kuriose neįmanoma net įsivaizduoti nesusijusio su socialiniu kontekstu žinojimo, „nes visa, kas prieinama supratimui, gali būti suformuluota tik susiejant su problemos kėlimu ir konceptualine sistema, kurie irgi atsiranda istorinėje srovėje“⁸.

Toliau aiškindamas bendrosios totalinės ideologijos sąvoką, K. Manheimas siūlo skirti du jos tipus: *laisvą nuo vertinimų ir vertinantį (gnoseologiškai-metafiziškai orientuotą)*. Laisva nuo vertinimų bendroji totalinė ideologijos samprata taikoma tuose istoriniuose tyrinėjimuose, kuriuose nekeliamas klausimas apie nagrinėjamų „idėjų“ teisingumą, o mėginama tik nustatyti ryšį tarp sąmonės struktūros ir būties situacijos. Ištyrinėti įvairių pozicijų dalinių pobūdį ir jų tarpusavio susietumą visos socialinės tikrovės atžvilgiu — toks uždavinys keliamas „laisvai nuo vertinimų“ ideologijos analizei. Taigi tyrinėtojų iškyla neišsemiamą temą — uždavinys išanalizuoti visą sąmonės istoriją jos socialinio sąlygotumo aspektu. Vyraujanti filosofija (jis turi galvoje neokantizmą), nors ir pripažįsta, kad turinys istoriškai determinuotas, vis dėlto įnirtingai gina vertės *formą* ir „*formalių vertybių*“ skalę. Be abejonės, tai tam tikra nuolaida istorizmui, kuris neleidžia absoliutizuoti šiuolaikinių vertybių. Tai, kad kultūra nagrinėjama „validumo“, „vertybės“ požiūriu, K. Manheimo įsitikinimu, liudija ne mąstymo užlaikiškumą, bet būtent jo susietumą su laiku (zeitgebundene Moment)⁹. Šiandien nėra abejonės, kad skirtingais istoriniais periodais ir skirtingose kultūrose mąstymas buvo visada skirtingas, todėl reikia tikėti, teigia K. Manheimas, jog pagaliau įsigalės požiūris, kad skyrėsi ne tik mąstymo turinys, bet ir konceptualinės sistemos. Taigi K. Manheimas gina požiūrį, kad bet kuri socialinė pozicija esanti dalinė.

⁸ Ten pat.— P. 72.

⁹ Ten pat.— P. 74.

Įvesdamas „laisvą nuo vertinimų“ bendrosios totalinės ideologijos sąvoką, K. Manheimas pabrėžia, kad ji skatina ne reliatyvizmą, bet relacionizmą. Socialiai sąlygotas pažinimas pakimba ne tuštumoje (Leere), ir socialiai sąlygota norma nėra nieko neįpareigojanti. „Relacionizmas reiškia tik visų prasmės elementų tarpusavio susietumą (Bezüglichkeit) ir jų abipusiškai grindžiantį validumą (Sinnhaftigkeit) tam tikroje sistemoje“¹⁰. Tačiau ši sistema galima ir validi tik tam tikro tipo *istorinei būčiai*, kurios adekvačia išraiška ji yra. Jeigu keičiasi būtis, tai svetima tampa ir jos pačios „sukurta“ normų sistema. „Kiekvienas pažinimas yra nukreiptas į tam tikrą objektą ir yra taikomas visų pirma jam <...>, nes, kad virstų pažinimu, kiekvienas požiūris (Sicht) turi būti formalizuotas ir konceptualizuotas, o formalizacija ir konceptualizacija priklauso nuo esančios teorinės-konceptualinės sistemos“¹¹.

Taigi „laisvos nuo vertinimų“ ideologinės analizės tema — nuolatinis bet kurio pažinimo ir jo pagrindinių elementų koreliatyvumas su socialinėmis prasmėmis ir galiausiai su istorine būties struktūra. Todėl, pasak K. Manheimo, reikia ne kažkokių „absoliucių vertybių“ ieškoti, o išmukti dinamiškai ir relacionistiškai mąstyti. Laisva nuo vertinimų ideologijos samprata, iš pradžių tyrinėjanti tik nuolat besikeičiančią istorinio gyvenimo tėkmę, nepastebimai virsta iš pradžių pažintine-teorine pozicija, o galiausiai ir ontologiniu-metafiziniu vertinimu. Žodžiu, tvirtina K. Manheimas, nešališkame istorinių faktų ir reiškinių tyrinėjime neišvengiamai atsiranda vertinantys teiginiai ir ontologija. Ši neišvengiama *ex-post ontologija*, kuri nepriklausomai nuo mūsų norų įsiterpia į mūsų veiklą, nėra rezultatas romantinių svajonių ir siekimų gražinti praeitį — priešingai, tai ir yra tikrasis tikrovės horizontas, kuris negali būti pašalintas jokių atsakymu nuo ideologijos. Ši *ex-post* ontologija ir metafizika baugina tik tuos, kurie mėgina išsaugoti ankstesnę pozityvistinę nuostatą ir mano, kad mąstymas gali būti visiškai laisvas nuo vertinimų, nuo visų ontologinių arba metafizinių prielaidų. Tačiau kuo nuosekliau nagrinėjame mūsų mąstymo prielaidas, tuo akivaizdžiau, kad empiriškai tyrinėti įmanoma tik remiantis tam tikrais *metaempirniais*, ontologiniais-metafiziniais sprendimais.

Eidami tokia kryptimi, K. Manheimo manymu, sukursime „sociologinę laiko diagnostiką“¹². Kad ir kaip stengtumės šią diagnostiką išlaisvinti iš vertinančių teiginių, ji vis tiek nuslenka į vertinančiąją poziciją: mat istorinio proceso skaldymas galimas tik išdėstant akcentus, o akcentų išdėstymas — pirmas žingsnis į vertinimą ir ontologinį sprendimą. Su „iškreiptos sąmonės“ problema, K. Manheimo nuomone, tenka susidurti antrą kartą, kai nuo laisvos nuo vertinimų totalinės bei absoliučiosios ideologijos sampratos pereinama prie *vertinančiosios* ideologijos sampratos. Tiesa, šis vertinimas jau visai kitoks. Netgi tuo atveju, kad konkre-

¹⁰ Ten pat.— P. 77.

¹¹ Ten pat.— P. 77.

¹² Ten pat.— P. 82.

taus istorinio periodo vertybės nebetraktuojamos kaip absoliučios, kai mąstymas ir būtis nebetraktuojami kaip gryni kažkokios „grynos situacijos“ poliariškumai, kai atsisakoma statiško jų santykio, iškyla klausimas: kurias konkrečios esamos epochos idėjas laikyti teisingomis ir kaip jas atskirti nuo neteisingų? Šiandien „iškreiptos sąmonės“ problema nagrinėjama orientuojantis ne į religinius-transcendentinius faktorius, bet tikrovės kriterijumi laikant praktiką (be to, politinę praktiką) ir atsižvelgiant į istorizmo elementus. Iškreipta teorinė sąmonė „pasaulietinėje“ gyvenimo orientacijoje mąsto kategorijomis, kurios apskritai nepritaikomos dabartinėje situacijoje. Ideologinė sąmonė remiasi tokiomis pase-nusiomis pasaulio interpretacijomis, kurios ne tik nepaaiškina įvykdytų veiksmų, bet ir nuslepia jų tikrąją prasmę. Taigi ideologine ir „iškreipta“ K. Manheimas siūlo vadinti tokią sąmonę, kuri savo orientacija atsilieka nuo naujos tikrovės ir todėl iš esmės maskuoja ją su ankstesnių kategorijų pagalba. Tiesa, sąmonė gali būti klaidinga (neadekvati būčiai) ir tuo atveju, jeigu ji aplenkia šią „būtį“, bet tai jau „utopinės sąmonės“ tema.

Ideologijos (ir utopijos) samprata, K. Manheimo požiūriu, liudija, kad, be įprastų suklydimų šaltinių, egzistuoja sąmonės iškreiptos struktūros. Čia atsižvelgiama į tai, kad „tikrovė“ gali būti dinamiška, kad toje pačioje istorinėje-socialinėje sferoje gali egzistuoti įvairios iškreiptos sąmonės struktūros — vienos iš jų „aplenkia“ būtį, kitos nuo jos atsilieka. Abiem atvejais šios sąmonės struktūros maskuoja būtį.

Šia prasme tiek ideologija, tiek ir utopija suponuoja idėją, kad žmogaus mąstymas turi atitikti tikrovę. Tačiau šiuolaikinė filosofija suabejojo pačia tikrovės sąvoka. Šios tikrovės ieško visos grupės, ir nėra nieko nuostabaus, kad ji yra joms skirtinga. Jeigu tikrovės problema būtų tik spekuliatyvinės minties vaisius, ją būtų galima pagrįstai ignoruoti. Tačiau vis labiau tampa akivaizdu, kad šios sampratos įvairovė lemia mąstymo įvairovę. Kaip tik ontologinio sprendimo įvairovė aiškiai liudija tai, kad mes jau nebegyvename viename ir tame pačiame idėjų pasaulyje, kad egzistuoja kardinaliai priešingos mąstymo sistemos.

Utopinė sąmonė, teigia K. Manheimas, neatitinka ją supančios „būties“. Tačiau ne kiekvieną neatitinkančią konkrečios „būties“, transcendentuojančios ją ir šia prasme „svetimą tikrovei“ orientaciją galima vadinti utopine. Utopine sąmone, pasak jo, reikia laikyti tik tą „transcendentinę tikrovės atžvilgiu“ orientaciją, kuri siekia iš dalies arba visiškai išsprog-dinti (sunaikinti) egzistuojančią socialinę tvarką. Ideologija siekia išsaugoti ir nuolat atgaminti esamą gyvenimo būdą, o utopinė sąmonė veikia priešinga kryptimi,— ji siekia sunaikinti egzistuojančios „būties struk-tūras“.

Savaime aišku, kad, skirdamas ideologinę ir utopinę sąmonę, K. Manheimas remiasi tam tikra „būties“ ir „transcendentiškumo“ samprata. Kadangi žmogus yra būtybė, gyvenanti visų pirma istorijoje ir visuomenėje, tai sociologiniu požiūriu, ji supanti „būtis“ niekada nėra „būtis apskritai“, bet visada — konkreti istorinė visuomeninės būties forma.

Frankfurto mokyklos atstovų (T. Adorno, M. Horkheimerio, H. Mar-
kūzės) pateikta žinojimo sociologijos kritika buvo nukreipta daugiausia
prieš K. Manheimą¹³. Tai nulėmė K. Manheimo konceptualinis ryšys su
marksizmo socialine teorija, kuri buvo ir Frankfurto mokyklos atstovų
teorinių interesų centre. M. Šelerio sociologinei koncepcijai skirta kur
kas mažiau darbų. Visi minėti Frankfurto mokyklos teoretikai griežtai
priešpriešino žinojimo sociologiją ir ideologijos teoriją. Frankfurto mo-
kyklos atstovai traktuoja ideologiją kaip socialinės grupės arba klasės
interesų pateisinimą ir išsaugoja „teisingos-iškreiptos“ sąmonės dichoto-
miją, o žinojimo sociologai paskelbia visą mąstymą esant ideologiniu,
arba, K. Manheimo terminologija, „perspektyviniu“, ir faktiškai elimi-
nuoja „iškreiptos sąmonės“ problemą. Žinojimo sociologijos ir ideolo-
gijos teorijos svarbiausi skirtumai išryškina bazės, ideologijos ir tiesos
problemas. Nuodugnesnis šių skirtumų svarstymas turėtų apimti taip pat
genezės ir validumo santykį, socialinių klasių vaidmenį bei funkcijas,
filosofinius ir metafizinius žinojimo sociologijos ir ideologijos kritikos
pagrindus.

Kritikuodami M. Šelerio koncepciją, Frankfurto mokyklos atstovai
tvirtina, kad jo įvedami „realūs faktoriai“ (Realfaktoren) yra iš esmės
institucionalizuotos instinktų jėgos ir nusako ne visuomenės materialias
sąlygas, bet yra žmogaus instinktų hipostazacija. Kitaip tariant, realūs
faktoriai yra vien formali kategorija, o marksistinė bazės sąvoka deisto-
rizuojama. Būtent ši M. Šelerio „realių faktorių“ neistorinė prigimtis, tvir-
tina K. Lenkas, trukdo pritaikyti juos socialinės ir kultūrinės kaitos aiški-
nimui. „Realius faktorius“ M. Šeleris kildina ne iš esamų visuomeninių
sąlygų, bet aiškina juos kaip neįveikiamą „likimą“, nekontroliuojamą
nei individualiai, nei kolektyviai. Todėl M. Šelerio sociologijoje žmogaus
protas virsta tik prisitaikymo prie esamų sąlygų įrankiu.

Nors K. Manheimas, kaip ir M. Šeleris, mėgino išplėsti bazės sąvoką ir
ją plačiau taikyti socialiniams procesams aiškinti, pripažįstant, kad svar-
bus vaidmuo gali tekti ir biologiniams (rasė), psichologiniams (valdžios
troškimas) veiksniams, tačiau Frankfurto mokykla pagrįstai kritikavo jų
neaiškiai apibrėžtą „socialinės būties“ (soziales Sein) sąvoką. K. Man-
heimo siūloma „totalinės ideologijos samprata“ turėjo išvengti tradicinės
ideologijos teorijos vertinamųjų aspektų, t. y. tapti vertybiniu požiūriu
neutralia sąvoka (K. Manheimo terminologija — perspektyva). Kitaip ta-
riant, ideologijos teorijos analitinės sąvokos turėjo būti paverstos žino-
jimo sociologijos deskriptyviomis sąvokomis, o ideologinė analizė ir
kritika pakeista morfologiniu aprašymu.

Žinojimo sociologijos ir Frankfurto mokyklos atstovų teorinių ginčų
objektu tapo taip pat tiesos problema. Pabrėždamas mąstymo socialinį

¹³ Adorno T. The Sociology of Knowledge and its Consciousness // Prisms.— Cambridge; Massachusetts, 1981.— P. 35—50; Horkheimer M. Ein neuer Ideologiebegriff // Lenk K. (Hrsg.) Ideologiekritik und Wissenssoziologie.— Neuwied, 1976.— S. 227—244; Marcuse H. Zur Wahrheitsproblematik der Soziologischen Methode // Die Gesellschaft, 1929.— N 6.— S. 356—369.

sąlygotumą, K. Manheimas priėjo išvadą, kad visos tiesos yra „reliacionistinės“, t. y. kad pažinimas galimas tik iš tam tikros „perspektyvos“. H. Markūzė, kuris vienas iš pirmųjų pamėgino kritiškai apžvelgti K. Manheimo pažiūras, gan palankiai vertino šį būties ir mąstymo funkcionalų tarpusavio priklausomumą. K. Manheimo siūlomas kelias, pasak H. Markūzės, nesukelia pavojaus socialinės teorijos ir tiesos validumui, nes tiesa ir validumas istorinės būties sferoje kaip tik ir reikalauja tokio „reliatyvumo“, kad ši teorija nuo pat pradžios nebūtų klaidinga. Be to, jis pripažįsta, kad teorijos istorinės tiesos ir validumo negali lemti jos imanentinis turinys, traktuojant ją kaip gryną mokslą. Panašios pastangos suponuoja neistorines tiesos ir validumo sampratas, taip pat gryno mokslo, kaip idealo ir visuotinai validžios ir užlaikiškos sistemos, idėją¹⁴. H. Markūzės kritika buvo nukreipta labiau prieš M. Šelerio statiškos tiesos sampratą ir mėginimą apginti autonominę vertybių ir mąstymo sferą. Nors K. Manheimas ir nepripažino tokios autonominės, visuotinai validžios idėjų ir vertybių sferos, tačiau, Frankfurto mokyklos atstovų nuomone, jo siūlomas būties ir mąstymo santykio sprendimas taip pat yra nepakankamai dialektiškas, neatskleidžiantis, kad pačios socialinės sąlygos sukuria ideologinio mąstymo „būtinybę“.

Postulavęs mąstymo egzistencinį sąlygotumą, K. Manheimas buvo priverstas pripažinti pliuralistinę tiesos sampratą. Tiesos nustatymas tampa pragmatiniu klausimu (tai liudija K. Manheimo įvedamas „ideologinės“ ir „utopinės“ minties skyrimas). Kaip nurodo T. Adornas, toks tiesos problemos sprendimas gali virsti „save įtvirtinančios valdžios funkcija“¹⁵. Frankfurto mokyklos atstovai tvirtino, kad K. Manheimas nesugebėjo įgyvendinti savo pažado: reformuluoti ir „sociologizuoti“ tradicinę epistemologiją. Jo žinojimo sociologija teduoda „metafiziką ir kultūrinės sintezės“, o pateikiama ideologijos samprata nuveda į reliatyvizmą ir resignaciją¹⁶.

K. Manheimas siūlė naujo tipo „socialinę“ epistemologiją, kuri atsižvelgtų į kokybinį, egzistenciškai sąlygotą žinojimą. Jo nuomone, mokslo raida patvirtina reliacionistines išvadas, nes ir gamtos moksluose galima išvelgti „nesuformuluoto reliacionizmo“ tendenciją. Žodžiu, jis nurodė pozityvistinės epistemologijos dalinumą ir jos pritaikomumą tik gamtos mokslų sferoje. Dar daugiau, jis iškėlė klausimą: ar klasikinė epistemologija atitinka dabartinės mokslų vystymosi tendencijas? Nors šios jo idėjos liko neišplėtos, tačiau jo žinojimo sociologija buvo pirmasis žingsnis link naujos mokslo filosofijos sampratos, išryškėjusios gerokai vėliau, jau po Antrojo pasaulinio karo. Kodėl K. Manheimui nepavyko radikaliau reviduoti epistemologijos, galima paaiškinti tuo, kad tuometinių mokslo istorikų darbuose dar nebuvo suformuluotos idėjos, atvedusios į radikalią pozityvistinės mokslo sampratos reviziją. Ne mažiau svar-

¹⁴ Marcuse H. Zur Wahrheitsproblematik der soziologischen Methode // Der Streit um die Wissenssoziologie.— S. 459.

¹⁵ Aspects of Sociology. Frankfurt Institute for Social Research.— London, 1973.— P. 192.

¹⁶ Lenk K. Ideologie.— Neuwied, 1961.— S. 313.

bi ir kita aplinkybė: K. Manheimo kritikai buvo linkę „nepastebėti“ jo svarbių, tačiau tik implicitiškai suformuluotų idėjų.

Dauguma K. Manheimo kritikų atsisakė skirti jo siūlytą reliacionistinę poziciją nuo reliatyvizmo. Iš tikrųjų jis miglotai aiškino šią koncepciją, nurodydamas, kad „žinojimo sociologijos išvados užima tam tikrą iki šiol nežinomą tarpinę padėtį — tarp prasmės relevantiškumo ir visiško prasmės irelevantiškumo“¹⁷. Tačiau būtų neteisinga kaltinti K. Manheimą sąmoningu reliatyvistinės pozicijos pasirinkimu ir jos gynimu. Jis pats gerai suvokė savo pozicijos prieštaravimus ir nenuoseklumus. Laiške, adresuotame savo mokiniui K. Volfui, jis rašė: „<...> paprastame empiriniame tyrinėjime arba tiesioginiame loginiame įrodyme prieštaravimai yra klaidos; tačiau kada uždavinys yra parodyti, kad visa mūsų mąstymo sistema atveda į prieštaravimus, šie prieštaravimai yra tarytum rakštis akyje, ir nuo jų turime pradėti. Labiausiai išplėtoti empiriniai tyrinėjimai (ypač istorijos, psichologijos ir sociologijos) rodo, kad žmogaus protas ir jo konceptualinis aparatas yra dinaminės prigimties. Tuo tarpu vyraujanti epistemologija atsirado tame amžiuje, kurio slaptas troškimas ir idealas buvo stabilumas <...>. Tradicinė epistemologija nenori pripažinti žmogiškojo pažinimo esminio perspektyvizmo fakto <...>. O jeigu mano pozicijoje ir yra prieštaravimų, tai dėl to kaltas ne mano trumparegiškumas, bet tas faktas, kad aš norėjau radikaliai sugriauti senąją epistemologiją, bet tai man nevisiškai pavyko. Tačiau tai ne vieno žmogaus jėgoms <...>“¹⁸.

K. Manheimo ideologijos teorija atskleidžia stipriąją ir silpnąją jo žinojimo sociologijos puses. Galima konstatuoti, kad jam nepavyko galutinai įveikti pozityvistinės epistemologijos (tai dar švietėjų įteisintas objektyvaus pažinimo idealas), nes kartais apeliavo į „objektyvų“ požiūrį tariamai transcenduojantį atskirų požiūrių reliatyvumą. Tačiau akivaizdi ir kita K. Manheimo minties kryptis — pastangos sukurti tokią socialinių mokslų metodologiją, kuri remtųsi antifundamentalistiniais ir hermeneutiniais metodais. Šios K. Manheimo pradėtos socialinių mokslų metodologijos paieškos yra vertos atidesnių studijų.

¹⁷ *Mannheim K. Ideologie und Utopie.*— S. 244.

¹⁸ *Wolff K. Trying Sociology.*— New York, 1974.— P. 557—558.